

З ДОСВІДУ НАУКОВОГО ПОШУКУ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЯ ПОХОВАННЯ ВОЇНА

Час, який минув після Другої світової війни, не загоїв рани, нанесені людству найкривавішою із баталій. Вже понад 70 років країни, учасниці тих подій, підраховують свої збитки – людські, фінансові та матеріальні. Кожна держава створює власний формат щодо вивчення і збереження пам'яті про таке доленосне явище, як Друга світова. Демографічні втрати України, які становлять понад 13 млн. життів, поставили країну на третій щабель трагічного «п'єдесталу» обліку загиблих, зниклих безвісти та померлих під час цієї катастрофи після Російської Федерації і Китаю у загальносвітовому масштабі.

Складність обліку, що межує з неможливістю встановлення точної кількості втрат українців у Другій світовій війні, змушує суспільство переставляти акценти на питаннях збереження історичної пам'яті про війну, виокремлюючи, в першу чергу, з цього «збройно-статистичного» формату конкретного воїна з його долею.

Національний музей історії України у Другій світовій війні, одним із завдань якого є збереження пам'яті про тих, хто віддав свої життя за мир на рідній землі, узяв на себе зобов'язання за запитами від населення знаходити інформацію про долі полеглих або зниклих безвісти військовослужбовців, з'ясувати місце їхнього поховання або загибелі та сприяти увічненню імен полеглих.

Історія пошукової діяльності співробітників музею бере свій початок з моменту його заснування – з 1974 р. Водночас створення окремого науково-дослідного відділу «обліку військових втрат України та історичної пам'яті» відбулося лише у 2007 р., після того, як у Музеї був сформований *Документальний фонд з обліку військових втрат України в Другій світовій війні*. Цей ресурс складено на основі низки документів (сповіщення про загибель воїнів, накази Головного управління кадрів (далі – ГУК) про вилучення зі складу кадрової армії полеглих офіцерів, іменні списки зниклих безвісти тощо), переданих на вічне державне зберігання українськими військкоматами, згідно з рішенням міністра оборони України. Нині цей масив джерел налічує 10 174 архівних справи, які містять близько 3 млн. персональних документів про загиблих або зниклих безвісти воїнів, призваних на фронт військкоматами України¹.

¹ Інформаційна довідка про облік документів Фонду загиблих військовослужбовців Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) станом на 01.04.2017 р. // науково-дослідний відділ з питань військових втрат України та історичної пам'яті (далі – НДВ) НМІУДСВ.

Значна кількість листів із різноманітними питаннями щодо долі полеглих воїнів змусила співробітників музею розробити спеціальну *методику науково-дослідницького пошуку інформації про загиблих*. Метою пропонованої статті є опис алгоритму означеного напрямку роботи.

Процес пошуку поділяється на кілька етапів: I. Оформлення запиту; II. Відбір інформаційних джерел; III. Аналіз виокремлених документів; IV. Оформлення результатів і складання відповіді на запит. Кожна з цих стадій має вагоме значення у дослідженні й, у свою чергу, складається з низки пунктів.

I. «Оформлення запиту» включає реєстрацію звернення у Журналі вхідної кореспонденції та обробку первинної зазначеної у запиті інформації.

Під час реєстрації звернення фіксуються загальні статистичні дані (вид, авторство, засіб надходження, питання, порушене у запиті).

Вивчення первинної інформації передбачає виокремлення головної і другорядної інформації про розшукувану особу, яку вказує запитувач. Іноді, саме «незначні» факти про службу (чи життя) бійця, які зазначені у листі, можуть стати відправною точкою у дослідженні.

II. «Відбір інформаційних джерел» – важлива процедура у дослідницькій роботі, без якої будь-який пошук перетворюється на довготривалий (іноді безрезультатний) перегляд матеріалів воєнного часу.

Науковий співробітник спирається на певні документи, за якими проводився облік втрат або у яких міститься означена інформація. Цей документальний комплекс складається з «первинних» і «вторинних» джерел, а також мартирологів.

До **«Первинних» джерел** відносяться:

«Донесеннях щодо безповоротних втрат військових частин», які склалися на загиблих і зниклих безвісти воїнів штабами військових частин кожні 10 днів і направлялися до вищих інстанцій. На підставі таких Донесень командири бойових частин виписували на адресу родичів полеглого «сповіщення про загибель», в якому вказувалася дата смерті та місце поховання бійця.

«Документи госпіталів та медсанбатів» включають Алфавітні книги обліку померлих від ран та хвороб, Іменні списки воїнів, померлих у медичних частинах, Журнали поховання тощо. Списки склалися в лікувальних установах кожні 5 днів і направлялися до штабів відповідно підпорядкуванню. В них зазначалися дата, причина смерті й місце поховання.

«Накази про виключення зі списків» містять інформацію про загиблих офіцерів Радянської армії, які виключалися зі Збройних сил спеціальними наказами ГУК. У таких наказах можна знайти повні дані про військову частину, де служив воїн, інформацію про його родину, але в жодному з них немає відомостей про місце загибелі і поховання офіцера.

«Документи щодо військовополонених» – комплекс матеріалів, сформований на підставі трофейних німецьких карток радянських військовополонених. У таких

документах зазначали особові дані бранця, його батьків й дружини, номер військової частини, дату і місце його полонення. Дата смерті була рукописною або проставлявся штамп. Іноді вказувалося місце поховання.

Нині цей величезний «першоджерельний» пласт облікової військової статистики зберігається в архівах Російської Федерації

До категорії «**Вторинні**» джерела обліку втрат відносяться:

«Повідомлення про загибель» (або похоронки), які склалися відповідальними особами у військових частинах, медичних закладах, військкоматах. Такі документи виписувалися в двох примірниках: *перший* надсилався на адресу військкомату за місцем довоєнної реєстрації військовослужбовця, а *другий* – до Головного управління обліку втрат (упродовж війни ця структура кілька разів змінювала назву). На підставі сповіщення, яке надходило до місцевого РВК, воєнком складав копію, яку під підпис видавали родичам полеглого. А оригінал *першого* примірника залишався у фондах військкомату. У разі відсутності рідних бійця за місцем проживання документ про його долю відправляли до Управління, в якому, таким чином, «осідали» обидва примірники.

«Документи, що уточнюють втрати» – донесення післявоєнного часу, які склалися районними військкоматами за запитом родичів загиблих, доля яких не була встановлена. З 1946 р. працівники РВК проводили опитування родин й збирали письмові докази участі розшукуваних бійців у війні. На підставі отриманих свідчень і документів склалися «Іменні списки безповоротних втрат Радянської армії» з прізвищами воїнів, які були призвані до лав армії місцевими чи польовими військкоматами і не повернулися з фронту додому.

«Поіменні списки поховань» або облікові картки військових поховань зі списками загиблих воїнів, у яких надається інформація про місце розташування могили, прізвище, ім'я по батькові та дата загибелі воїнів.

«Листування військкоматів» вміщують листи із зверненнями родичів про встановлення долі учасників Другої світової війни, відповіді на зазначені запити, пояснення співробітників військкоматів щодо проведеного пошуку тощо.

Увесь зазначений комплекс «вторинних» джерел після війни зберігався в районних, міських й обласних військкоматах кожної республіки колишнього Радянського Союзу, зокрема України. Українськими військкоматами цей документальний пласт був переданий до Національного музею.

«**Мартирологи**» – інформаційний ресурс, створений з метою увічнення імен учасників Другої світової війни. Широкомасштабним проектом у цьому напрямі є історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті», створення якого розпочалося наприкінці 1980-х рр. В Україні цей проект було реалізовано й оформлено у кількох редакціях, серед яких найбільша – «Книга Пам'яті України».

Сьогодні у фондах музею зібрано 257 томів у 261 книзі по 24 областям України, АР Крим, м. Києва та м. Севастополя, а також підсумкові томи: по Києву – «Подвиг на віки» та по Україні – «Безсмертя».

Історико-меморіальний серіал поєднав функції мартирологу й довідника, в якому про кожного загиблого представлено короткі біографічні відомості: прізвище, ім'я та по батькові; рік та місце народження; національність; соціальний стан; професія; час призову; військове звання; обставини і дата загибелі; місце поховання. У разі відсутності тих чи інших даних записи в тексті опускалися.

Джерельною базою Книг Пам'яті України стали: державні і військові архіви України та Російської Федерації, архівні установи органів МВС і Служби безпеки України; музеї тощо.

Підводячи підсумок огляду джерельної бази, на яку має спиратися дослідник, зазначимо, що в Україні доступні для опрацювання в «контактному режимі» лише «вторинні» облікові документи та мартирологи. «Первинні» джерела, які зберігаються в архівах Російської Федерації, доступні в «он-лайн режимі».

Значна кількість матеріалів про полеглих, які зберігаються в російських архівах, нині оцифровані та внесені до «Об'єданого комп'ютерного банку даних про загиблих та зниклих безвісти в роки Великої Вітчизняної війни солдатів та офіцерів – «Меморіал». Ця база даних є загальнодоступною і розміщена на сайті МО РФ – www.obd-memorial.ru. Такий електронний банк можна виділити в окреме *Інтернет-джерело*, оскільки він складається з «первинних» і «вторинних» облікових документів, а також книг-мартирологів різних пострадянських держав.

Названий ресурс працює з 2006 р. Наразі його банк містить понад 16,8 млн. цифрових копій листів архівних документів про військовослужбовців Червоної армії та понад 45 тис. паспортів військових поховань на території колишнього Радянського Союзу, зокрема України. Зазначена база даних є найбільшою за кількістю та інформативністю довідкова Інтернет-система, яка донині продовжує наповнюватися. Тому будь-який пошук відомостей про загиблого бійця неможливий без перегляду матеріалів, викладених на цьому сайті.

III. «Аналіз виокремлених документів» є основою науково-документальної роботи. Його головними складниками стають *виявлення інформації, співставлення отриманих відомостей, відкидання помилкових даних й формування висновків.*

Найбільш застосовуваним пошуковим інструментом став «*порівняльний аналіз*», за допомогою якого науковець звіряє зазначені у документах воєнного часу відомості про різних воїнів, які служили в одній військовій частині, загинули й були поховані разом. Метод, що базується на співставленні інформації про долю бойових побратимів, отримав умовну назву «пошук за однополчанами».

Пошуковцям давно відомий наказ № 133 від 12 липня 1944 р. командира 344-го гв. сп 119-ї гв. сд, згідно з яким пропонувалося «на могилах, у яких поховано понад 10 осіб, указувати лише прізвища 4 – 5 з них, додаючи слова «та інші»².

² Музейне досьє – 119 гв сд // НМІУДСВ – НДВ.

У результаті величезна кількість бійців, загиблих в один день у конкретному місці (або похованих у точно вказаному населеному пункті), не була внесена до списків поховань, а їхні імена не увічнені. Таким чином, сучасний пошук інформації про місце захоронення т.зв. «інших воїнів» безпосередньо пов'язаний з установленням прізвищ їхніх «відомих» однополчан.

Значних труднощів у пошуковій роботі додала науковцям післявоєнна практика «благоустрою та впорядкування військових поховань», під час якої проводилися перепоховання загиблих воїнів з індивідуальних, невідомих та невеликих могил у спільні братські поховання. Такий процес упорядкування захоронень тривав на теренах колишнього СРСР з 1945 р. до 70-х років минулого століття. Проте документація щодо обліку військових могил та похованих воїнів велася не завжди правильно, грамотно й ретельно.

Наказ НКО від 22.04.1942 р., згідно з яким у місцевих органах влади мали залишатися Книги поховань або другі примірники іменних списків упокоєних воїнів, фактично не був виконаний через об'єктивні обставини. Усе це стало причиною відсутності інформації про похованих бійців в облікових документах і наявності сотень тисяч «безіменних» військових могил.

Беручі до уваги, що пошуковий процес може варіюватися залежно від певного запиту, автор пропонує ознайомитися з порядком роботи на конкретному прикладі із власної практики.

Із запитом про з'ясування долі киянина **Овсія Ароновича Ігольникова** звернулася його донька – Алла Овсіївна Буглак. Жінка надала мінімальну інформацію про батька: рік і місце народження (1915 р.н., м. Гомель, Білорусь), дату і військкомат призову (1941 р., Залізничний РВК м. Києва), а також «зник безвісти в липні 1941 р.»³

Це найбільш «важка» категорія листів, адже знайти інформацію про людину, яка «зникла» на фронті понад 70 років тому, причому невідомо де і за яких обставин – дуже складно. Документи з обліку втрат за 1941 р. часто створювалися через кілька років після трагічних подій, з помилками в особових даних загиблих, та й збереглися не в повному обсязі. Тому записи цього архівного комплексу потребують ретельного аналізу й підтвердження з додаткових інформативних джерел.

Пошук інформації про загиблого бійця, призваного з території нашої країни, доцільно розпочинати із **Книг Пам'яті України**, які складено за адміністративно-територіальним поділом (по областях і районах) та містять дані військовослужбовців, які були призвані з відповідних територій. У Книзі Пам'яті по м. Києву була знайдена перша інформативна «зачіпка» щодо розшукуваного – **загинув 06.02.1942 р.**

У Документальному фонді знайдено сповіщення про загибель воїна, згідно з яким він був зарахований «**зниклим безвісти у липні 1941 р.**». Документ був

³ Лист-запит № 65/2015 р. // НМІУДСВ – НДВ.

виписаний «23 травня 1946 р.», тому науковці припустили, що дата «зникнення» є умовною.

Значна відмінність між датами загибелі однієї людини, зазначена у двох документах, змусила шукати першоджерело – донесення військової частини, у якій служив військовослужбовець, викладене на сайті www.obd-memorial.ru.

На вказаному Інтернет-ресурсі науковці віднайшли три документи, два з яких були датовані в 1946 р. («Іменний список військовослужбовців, про пошук яких надійшли заяви від родичів» та «Іменний список безповоротних втрат»). У двох документах зазначалося, що О.А. Ігольников зарахований зниклим безвісти в липні 1941 р. У третьому списку – «Донесенні № 4693 від 09.04.1942 р. про безповоротні втрати 76 сд» – був запис про те, що «червоноармієць Ігольников Овсій, воював у складі 93 сп, зник безвісти **6 січня 1942 р. в бою біля с. Генералівка Білгородського району Курської області**. Не було сумніву, що ця інформація стосувалася розшукуваного пошуковцями воїна, оскільки усі додаткові дані також співпадали.

Знайдені відомості про місце і дату останнього бою О.А. Ігольникова, а також про бойову частину, де він служив, частково проливали світло на військовий шлях воїна, проте не давали остаточної відповіді на питання, де саме він похований. Беручи до уваги той факт, що **153 однополчанина** Овсія Ігольникова «зникли безвісти» в один день (6.01.1942 р.) і в одному місці (біля с. Генералівка), як вказувалося у донесенні № 4693, науковці припустили, що всі вони загинули під час битви та, найвірогідніше, були залишені на полі бою. Проте дослідники знали й те, що «зниклий безвісти» боєць міг з'явитися через певний період у розташуванні своєї або іншої військової частини й продовжувати службу, тому провели пошук прізвища Ігольникова на інших сайтах, де викладені списки військовополонених або померлих у госпіталях, а також серед тих, хто залишився живим. Жодних додаткових відомостей про розшукуваного не знайшли.

Наступний етап роботи – **пошук інформації «за однополчанами»** – досить тривалий і вимагає ретельності, оскільки необхідно опрацювати записи про долю багатьох однополчан – 152-х бійців із 93 сп 76 сд О. Ігольникова.

У результаті проведеного аналізу науковці з'ясували, що двоє з бійців, які також «пропали безвісти під час бою 6 січня 1942 р. біля с. Генералівка Курської області» – червоноармійці *Олександр Микитович Ларіонов* та *Іван Федорович Чубар'єв* значаться похованими у братській могилі **с. Розумне** (того самого району та області) в Російській Федерації.

Останнє завдання у процесі цього пошуку – ознайомлення з паспортом (або обліковою карткою) військового поховання в с. Розумне для з'ясування питання, чи ці два воїни були єдиними перепохованими з поля бою біля с. Генералівка, чи ні. Паспорт зазначеного поховання також викладений на сайті www.obd-memorial.ru, тому він був доступний для перегляду.

Співробітники встановили, що з 585 «відомих» воїнів, які загинули в період 1942 – 1943 рр. й покоються в с. Розумне, 116 – були перенесені із с. **Генералівка**,

з них 54 особи проходять у списках під грифом «знову виявлені». Серед усіх тих, чийі останки були перенесені з території с. Генералівка до с. Розумне, лише троє значилися загиблими на початку 1942 р., інші полягли в липні – серпні 1943 р.

Вище зазначене стало підтвердженням того, що після війни із району бойових дій поблизу с. Генералівка останки усіх загиблих воїнів перенесли до спільного братського поховання у с. Розумне. Серед них, цілком імовірно, був і розшукуваний науковцями Овсій Аронович Ігольников. Безпосередній пошук завершений.

IV. Оформлення результатів і складання відповіді на запит – останній етап опрацювання запиту. Найбільш простий і розповсюджений варіант складання відповіді – констатація окремих фактів, наприклад: *«Ваш батько зник безвісти 6 січня 1942 р. біля с. Генералівка Білгородського р-ну Курської обл. Подальша доля невідома»*.

Науковці дізналися, що в с. Генералівка, біля якого обірвалося життя Овсія Ігольникова, немає ані військової могили, ані пам'ятника на згадку про загиблих воїнів Другої світової війни. Тому й немає можливості викарбувати прізвище полеглого там, де він «зник». Проте є місце, де спочивають однополчани О.А. Ігольникова, – братська могила в с. Розумне. Усі ці воїни разом йшли дорогами війни, разом канули у небуття, на полі бою разом спочивають.

Науковці музею впевнені, що Овсій Ігольников, як і кожен боєць, хто віддав своє життя у боротьбі з ворогом, має право бути увічненим. Тому усю знайдену інформацію, у тому числі відомості про перенесення останків однополчан розшукуваного, повідомили доньці воїна. Крім того, порекомендували звернутися до державної адміністрації за місцем розташування могили з метою отримання дозволу викарбувати прізвище полеглого на меморіальній плиті захоронення.

Рік тривали перемовини і листування з місцевими адміністративними і військовими структурами, а також урядовими організаціями Російської Федерації. На підставі висновків, зроблених співробітниками музею, Алла Овсїївна Буглак домоглася права увічнити прізвище свого батька на братській могилі в с. Розумне ⁴.

Представлений алгоритм науково-документального пошуку – лише один із спеціально розроблених науковцями варіантів досліджень, які допомагають установити й повернути з небуття імена невідомих і зниклих безвісти воїнів, відновити забуті або викривлені події в ланцюгу історії періоду Другої світової війни, зберегти суспільну й родинну пам'ять про трагічне й героїчне минуле українців.

⁴ Лист-відповідь Білгородського РВК.– ВБЗ Кв-11924 (код 22158-2).– НМІУДСВ.– НДВ.